

Krzysztof Woźniak*

*Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce
i Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce*

*The Holy Trinity Orthodox Church in Hajnówka
and the Holy Cross Exaltation Orthodox Church in Jałówka*

Wprowadzenie

Wypracowywanie przez chrześcijański wschód tradycji architektonicznej przebiegało niemal równoległe i w powiązaniu z rozwojem przypisywanej jej bogatej symboliki, choć niejednokrotnie kierunek wynikania nie jest tu oczywisty. Oba te aspekty – architektoniczny i teologiczny – choć związane ze sobą, nie są jednak tożsame, a żaden z nich nie jest mniej ważny dla zrozumienia kultury materialnej chrześcijaństwa ortodoksyjnego. W literaturze dość obszernie opisano aspekt znaczeniowy przestrzeni cerkiewnej [1–5]. W niniejszym artykule skoncentrowano się raczej na formie architektonicznej przedstawianych obiektów, choć oczywiście nie w oderwaniu od warstwy treściowej.

Cerkwie powstałe w Polsce od zakończenia drugiej wojny światowej w większości budowane były w jednej z dwóch konwencji: historyzującej lub zdystansowanej do architektonicznej tradycji prawosławnej. Przyjęto [6], że podstawą zakwalifikowania formy świątyni do pierwszego nurtu jest wykorzystanie tradycyjnego dla architektury cerkiewnej układu przestrzennego, a także jednoczesna dominacja wśród zasadniczych elementów go budujących takich, których formy są zdecydowanie bliskie związanym historycznym lub dosłownie przywołują ich

Introduction

The formation of an architectural tradition by Eastern Christianity took place almost parallel and in connection with the development of rich symbolism attributed to it, although the direction of implication is not always so obvious here. Both of these aspects – architectural and theological – although they are connected, they are not identical to each other and what is even more, neither of them is less important for understanding the material culture of Orthodox Christianity. In literature, the significance aspect of the Orthodox Church space has been widely discussed so far [1–5]. In this article, the main focus is placed on the architectural form of the presented structures, however, by no means are they perceived separately from their content.

Orthodox churches, which were built in Poland after World War II, in most cases, were erected according to one of the two following conventions: the historicizing one or the one that was distanced from the orthodox architectural tradition. It was assumed [6] that the basis for qualifying the church form to the former trend constitutes the application of a traditional spatial arrangement typical of the Orthodox church architecture as well as simultaneous dominance among essential building elements whose forms are definitely close to historical solutions or literally refer to their shapes. The latter trend comprises churches whose arrangements as well as basic elements forming them express a certain distance towards those standards. This distance may take

* Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska Politechniki Łódzkiej/Faculty of Civil Engineering, Architecture and Environmental Engineering, Lodz University of Technology.

kształty. Drugi nurt tworzą świątynie, których układ oraz zasadnicze elementy go budujące wyrażają dystans do tychże wzorców. Dystans może przybrać postać zupełnej rezygnacji z ich zastosowania lub twórczą ich reinterpretację. Określenie formy świątyni jako współczesnej nie wyklucza zatem inspiracji układem tradycyjnym. Nie zawsze jednak współczesność w przypadku architektury cerkiewnej oznacza nowoczesność lub choćby nowatorstwo. Wyrazistymi przykładami świątyni historyzujących są cerkwie: Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce na Podlasiu¹ (prawosławna, 1959–1962) [7], Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy w Gródku na Podlasiu² (prawosławna, 1946–1969), Wniebowstąpienia Pańskiego w Klejnikach na Podlasiu³ (prawosławna, 1974–1988), Opieki Matki Bożej w Bielsku Podlaskim⁴ (prawosławna, 1999–2008), świętego Mikołaja w Częstochowie⁵ (prawosławna, od 1999), św. Mikołaja w Szczecinie⁶ (prawosławna, 2003–2010) [9] i inne. Świątynie nurtu współczesnego to na przykład: Świętej Trójcy w Hajnówce⁷ (prawosławna, 1973–1992) [10], Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy w Białym Borze na Pomorzu Zachodnim⁸ (greckokatolicka, 1992–1997) [11], Świętego Ducha w Białymstoku⁹ (prawosławna, od 1982) [12], Świętych Niewiast Niosących Wonności w Czarnej Białostockiej¹⁰ (prawosławna, 1984–1996) [13], Świętego Jana Teologa w Dąbrowie Białostockiej¹¹ (prawosławna, 1983–1988) [14] czy świętych Olgi i Włodzimierza w Wydminach na Mazurach¹² (greckokatolicka, 2002–2004).

Jako podstawowy punkt odniesienia dla architektonicznej tradycji cerkiewnej kręgu kulturowego wschodniej Europy przyjęto układ krzyżowo-kopułowy, w bizantyńskiej lub bizantyńsko-ruskiej interpretacji. Jego geneza nie jest do końca jasna, wiadomo jednak, że w Bizancjum, skłaniającym się już od czasów Justyniana ku układom centralnym, został znacznie rozwinięty i udoskonalony. Choć dojrzała forma tego układu ukształtowała się dopiero w wieku IX, domniemywa się jego związki z wczesną z architekturą Gruzji i Armenii [15].

Układ ten mógł być rozwiązany na planie krzyża lub prostokątnym, z czterema słupami w środku, dzielącymi przestrzeń wnętrza na dziewięć pól. W obu wypadkach świątynię przekrywano dwiema walcowymi kolebkami, rozpiętymi wzdłuż głównych osi świątyni. W środkowym kwadracie, w przecięciu kolebek sytuowano kopułę. W Bizancjum, przez zastosowanie pendentywów, wypracowano rozwiązanie umożliwiające rozpięcie ol-

the form of total resignation from using them or the form of their creative re-interpretation. Therefore, defining the church form as a modern one does not rule out a traditional arrangement inspiration. However, modern times in the case of Orthodox church architecture do not always mean modernity or at least novelty. Expressive examples of historicizing Orthodox sacral buildings are the following churches: The Holy Cross Exaltation Church in Jałówka in Podlasie¹ (Orthodox, 1959–1962) [7], Birth of the Mother of God Church in Gródek in Podlasie² (Orthodox, 1946–1969), The Ascension of Jesus Church in Klejniki in Podlasie³ (Orthodox, 1974–1988), Care of Mother of God Church in Bielsko Podlaskie⁴ (Orthodox, 1999–2008), Saint Nicholas Church in Częstochowa⁵ (Orthodox, since 1999), Saint Nicholas Church in Szczecin⁶ (Orthodox, 2003–2010) [9] and others. The modern trend churches are, for example, as follows: The Holy Trinity Church in Hajnówka⁷ (Orthodox, 1973–1992) [10], Birth of the Mother of God Church in Biały Bór in Western Pomerania⁸ (Greek Orthodox, 1992–1997) [11], The Holy Spirit Church in Białystok⁹ (Orthodox, since 1982) [12], Saint Women Carrying Spices Church in Czarna Białostocka¹⁰ (Orthodox, 1984–1996) [13], Saint John the Theologian Church in Dąbrowa Białostocka¹¹ (Orthodox, 1983–1988) [14] or Saint Olga and Vladimir Church in Wydminy in Masuria¹² (Orthodox, 2002–2004).

A cross-dome system in the Byzantine or Byzantine-Russian interpretation was adopted as the basic reference point for the Orthodox Church architectural tradition of the cultural circle of Eastern Europe. Its origin is not quite clear, however, this system was known to have been significantly developed and improved in Byzantium which was inclined to central systems already since the Justinian times. Although a mature form of this system was finally developed as late as in the 9th century, it presumably had connections with early architecture of Georgia and Armenia [15].

This system could be designed on the cross plan or the rectangular plan with four pillars in the centre which divided the space of the interior into nine fields. In both cases, the church was covered with two cylindrical barrels stretching along the main axes of the church. A dome was situated in the central square in the intersection of barrels. In Byzantium, by the usage of a pendentive, a solution was worked out that made it possible to place huge domes above the square plan¹³, which made an

¹ Autorstwa Aleksandra Grygorowicza.

² Znane jest jedynie nazwisko autora świątyni: Mieszkowski [8].

³ Zaprojektowana przez Adama Stalony-Dobrzańskiego oraz Irenę Małofiejew.

⁴ Autorstwa Jerzego Uścińowicza.

⁵ Autorstwa Michała Bałasz.

⁶ Zaprojektowana przez Marka Gnasia.

⁷ Autorstwa Aleksandra Grygorowicza.

⁸ Zaprojektowana przez Jerzego Nowosielskiego przy udziale Bogdana Kotarby.

⁹ Zaprojektowana przez Jana Kabac.

¹⁰ Autorstwa Michała Bałasz.

¹¹ Świątynię zaprojektował Jerzy Kuźmienko.

¹² Autorstwa Jarosława Gumieniaka i Jerzego Wiensko.

¹ By Aleksander Grygorowicz.

² Only the surname of the church's author is known: Mieszkowski [8].

³ Designed by Adam Stalony-Dobrzański and Irena Małofiejew.

⁴ By Jerzy Uścińowicz.

⁵ By Michał Bałasz.

⁶ Designed by Marek Gnasia.

⁷ By Aleksander Grygorowicz.

⁸ Designed by Jerzy Nowosielski with the participation of Bogdan Kotarba.

⁹ Designed by Jan Kabac.

¹⁰ By Michał Bałasz.

¹¹ The church was designed by Jerzy Kuźmienko.

¹² By Jarosław Gumieniak and Jerzy Wiensko.

¹³ In Rome they were constructed rather above the circular plan.

brzymich kopuł nad planem kwadratowym¹³, co umożliwia stworzenie wrażenia dużej lekkości. Już w tymże okresie świątynia obrazowała rzeczywistość niebiańską, co szczególnie podkreślała centralna kopuła. W założeniu miała sprawiać wrażenie niczym niepodpartej [16]. Okna w bębnie podkopułowym wpuszczały światło, a we wnętrzu kopuły umieszczano wizerunek Chrystusa Pantokratora. Chrześcijaństwo wschodnie postrzega tradycję, w tym materialną, jako gwarancję ortodoksyjności wiary [1] – przestrzega zatem (czy wręcz go uwydatnia) starotestamentowego zwyczaju [8] trójdzielnego¹⁴ kształtowania wnętrza świątyni, stosowania apsydy (o genezie związanej z kulturą zachodnią), a także orientacji świątyni na wschód¹⁵. VII i VIII w. przyniósł ustalenie kanonu liturgii bizantyńskiej, której układ wiąże się z koniecznością wydzielenia w planie związanych z prezbiterium pomieszczeń – prothesis i diakonikonu, czyli pastoforiów. Na Rusi bizantyński układ rozbudowano o dodatkowe przęsła, często o jedną dodatkową parę słupów, uzyskując układ dwunastopolowy. Na terenach dzisiejszej Polski, prócz form bezpośrednio osadzonych w kulturze bizantyńsko-ruskiej, powstawały też obiekty wpisane w kultury regionalne, zwłaszcza bojkowską i łemkowską. Wśród współczesnych obiektów o tego typu formach można wymienić cerkiew świętego Michała Archanioła w Kulasznie na Podkarpaciu¹⁶ (greckokatolicka, 2004–2006) czy świętego Mikołaja w Zydranowej na Podkarpaciu¹⁷ (prawosławna, 1983/?–1985).

Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce i Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce w ujęciu porównawczym

Do niniejszych porównań wybrano cerkwie o niebanalnej architekturze, a jednocześnie wyraziście ilustrujące każdy z nurtów, czyli świątynie w Hajnówce i Jałówce. Konstrukcja obiektów w integralny sposób wpisuje się w ich ogólną dyspozycję przestrzenną, co jest zgodne nie tylko z ideą form strukturalnych, ale przede wszystkim z przedstawioną we wstępie architektoniczną tradycją cerkiewną.

Zdystansowanie formy cerkwi Świętej Trójcy w Hajnówce do tradycji nie polega na całkowitej jej negacji, lecz raczej na twórczym jej przekształceniu i reinterpretowaniu za pomocą współczesnych środków wyrazu. Świątynia zbudowana została na nieregularnym i asymetrycznym planie, zbliżonym w kształcie do prostokątnego, z dołożoną w zachodniej części wolno stojącą dzwonnica na podkowiastym planie, związanym jednak organicznie z rzutem głównego korpusu (il. 1A). W środku obiektu znajdują się cztery dość potężne słupy. Już w tych zasadniczych elementach planu widać inspirację tradycyjnym

impression of great lightness. Already in that period the church represented a heavenly reality, which was especially emphasized by its central dome. It was supposed to give the impression of being unsupported by anything [16]. Windows in the under-dome tholobate let the light in, while inside of the dome the image of Jesus Christ Pantocrator was placed. Eastern Christianity perceives tradition, including the material one, as a guarantee of faith orthodoxy [1] – therefore it observes (or even enhances) the Old Testament custom [8] of the triple¹⁴ arrangement of the church interior, the employment of an apse (with the origins connected with the western culture) as well as orientating the church towards the east¹⁵. The 7th and 8th centuries brought the establishment of a Byzantium liturgy canon whose system is connected with the necessity to separate rooms connected with the presbytery in the plan – prothesis and diaconicon, i.e. pastophoria. In Rus' the Byzantine system was extended by additional spans and often by one additional pair of pillars achieving in this way a twelve-field system. In the area of today's Poland, apart from the forms directly settled in Byzantine and Russian culture, also structures typical of regional cultures, in particular of Boyko and Lemko Republic were built. Among contemporary structures of this type of forms we can also mention Saint Michael Archangel Orthodox Church in Kulaszne in Prykarpattia¹⁶ (Greek Orthodox, 2004–2006) or Saint Nicholas Orthodox Church in Zydranowa in Prykarpattia¹⁷ (Orthodox Church, 1983/?–1985).

The Holy Trinity Orthodox Church in Hajnówka and the Holy Cross Exaltation Church in Jałówka in a comparative approach

For the purpose of the present comparisons, orthodox churches with original architecture were chosen illustrating expressively each of these trends at the same time, namely, churches in Hajnówka and Jałówka. Constructions of these churches refer to their general spatial disposition in an integral way, which is in accordance not only with the idea of structural forms, but first of all with the architectural Orthodox Church tradition that was presented in the introduction.

The fact that the form of the Holy Trinity Orthodox Church in Hajnówka distances itself from tradition does not consist in its total negation, but rather in its creative transformation and reinterpretation by employing modern means of expression. The church was built on an irregular and asymmetric plan similar to a rectangular one in its shape with an added detached bell tower on a horseshoe plan in its western part, however organically connected with the floor plan of the main body (Fig. 1A).

¹³ W Rzymie konstruowano je raczej nad rzutem kolistym.

¹⁴ Podział na nartek, nawę i prezbiterium.

¹⁵ Na samym początku (nie licząc tzw. świątyń domowych) świątynie chrześcijańskie kierowano ku zachodowi, na przykład wczesnochrześcijańską bazylikę św. Piotra w Rzymie.

¹⁶ Autorstwa Bogdana Jezierskiego.

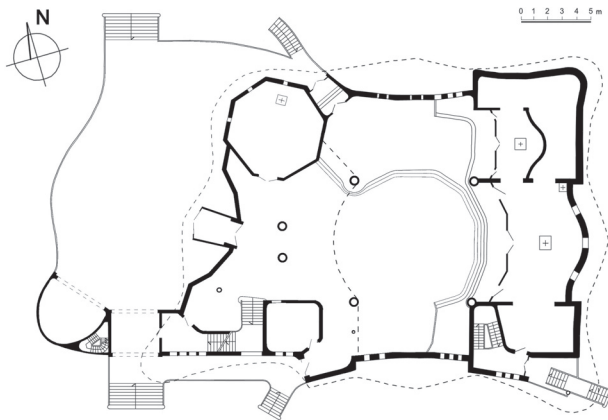
¹⁷ Zaprojektowana przez Aleksandra Chylaka.

¹⁴ Division into a narthex, nave and presbytery.

¹⁵ At the very beginning (apart from the so called home temples) Christian churches were oriented towards the west, e.g. early Christian St. Peter's Basilica in Rome.

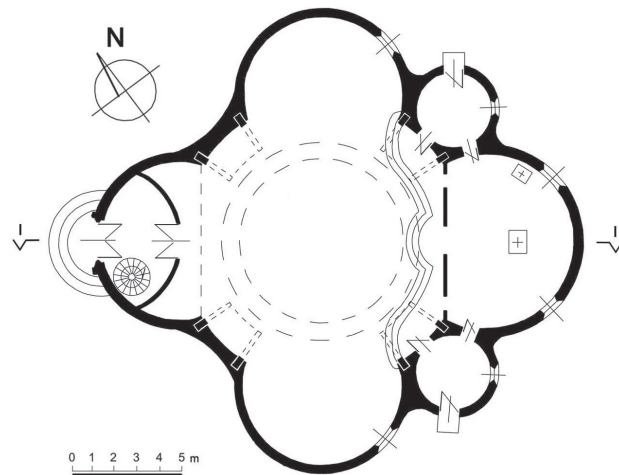
¹⁶ By Bogdan Jezierski.

¹⁷ Designed by Aleksander Chylak.

Il. 1A. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Plan świątyni (oprac. K. Woźniak)

Fig. 1A. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Plan (by K. Woźniak)

Il. 1B. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce. Plan świątyni (oprac. K. Woźniak)

Fig. 1B. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church. Plan (by K. Woźniak)

układem krzyżowo-kopułowym. Przy prezbiterium zaznaczono krzywoliniowy rodzaj apsydy o nieregularnej krzywiznie, zbliżonej do wycinka okręgu. Budynek przekryto cienkościenną łupinową powłoką żelbetową, opartą na ścianach zewnętrznych i słupach. Ukształtowana jest ona w taki sposób, że ponad głównymi osiami świątyni tworzy paraboliczne kolebki, a w ich skrzyżowaniu umieszczono współczesną interpretację kopuły w formie wysokiego stożka. Przejście od kwadratowego planu wyznaczonego przez słupy do kołowego planu podstawy stożka rozwiązano za pomocą wydłużonych, parabolicznych pendentywów. Zbliżone do kształtów geometrycznych formy przekrycia połączone są płynnie w miękkiej, niegeometryczny sposób¹⁸. Łupinowa powierzchnia ekspresyjnie przekrywa też pastoforia, a zwłaszcza przestrzeń nad ofiarnikiem, oraz tworzy dodatkową, mniejszą stożkową kopułę nad baptysterium.

Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce powstała według odmiennej koncepcji, na planie tetrakonchowym (il. 1B). Jest to w istocie plan krzyżowy, rozbudowany o dwa okrągłe pomieszczenia, kryjące pastoforia, umieszczone pomiędzy ramionami krzyża od strony prezbiterium. Plan ten, nawiązujący do cerkwi zakaukaskich, takich jak w Dźweli-Gawazi (Gruzja) czy w Bagaranie (Armenia), świetnie nadaje się do realizacji bizantyńskiego schematu krzyżowo-kopułowego. Ponad nim rozpięto dwie kolebki krzyżujące się w centrum kopułowym. Kolebki zakończone są apsydalnie w ramionach krzyża, również kolebka w ramieniu prezbiterialnym. Lekko stożkowa forma bębna zbliża rozwiązanie do tradycyjnego, podobnie jak historyzujący, hemisferyczny kształt kopuły. Jednak forma leżących pomiędzy ramionami krzyża czterech potężnych żelbetowych słupów została potraktowana w sposób zdecydowanie odbiegający od rozwiązań historycznych, wręcz modernizujący. Obszerne wnęki w słupach stanowią czytelne nawiązanie do apsydiol występujących zwłaszcza w cerkwiach

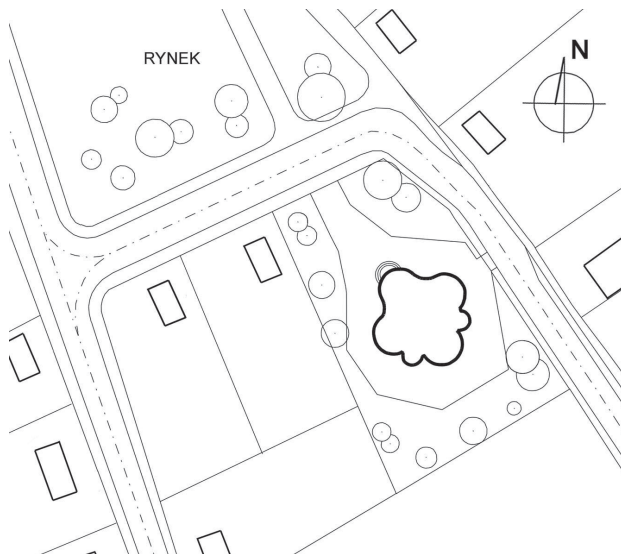
Inside the building there are four quite huge pillars. Yet in these basic elements of the plan we can notice an inspiration with the traditional ribbed and dome system. A curvilinear type of an apse with irregular curvature similar to a circle section was marked by the presbytery. The building was covered with thin shell reinforced concrete coating supported by external walls and pillars. It is shaped in such a way that above the main axes of the church it forms parabolic barrels and a modern interpretation of the dome in the form of a high cone was situated in their crossing. The passage from the square plan designated by pillars to the circle plan of the conical base was solved by means of elongated parabolic pendentives. Forms of the cover, which are similar to geometrical shapes, are connected smoothly in a soft and non-geometrical way¹⁸. The shell surface also covers the pastophoria in an expressive way, particularly the space above the sacrifice and it also forms an additional smaller conical dome above the baptistry.

The Holy Cross Exaltation Orthodox Church in Jałówka was built according to a different concept on the tetra-shell plan (Fig. 1B). In fact, it is a cross plan developed by two circular rooms with pastophoria and situated between the arms of the cross from the presbytery side. This plan, referring to Transcaucasia orthodox churches such as churches in Dźweli-Gawazi (Georgia) or in Bagaran (Armenia), is excellently suitable for the realization of a Byzantine cross-dome scheme. Above the plan, there are two barrels which criss-cross in the dome centre. The barrels are completed with apses in the arms of the cross as well as the barrel in the presbytery arm. A slightly conical form of the tholobate is close to the traditional solution as it is the case with a historicizing and hemispheric shape of the dome. However, the form of four huge reinforced concrete pillars situated among the arms

¹⁸ Jak zauważa Jerzy Uścińowicz w [1].

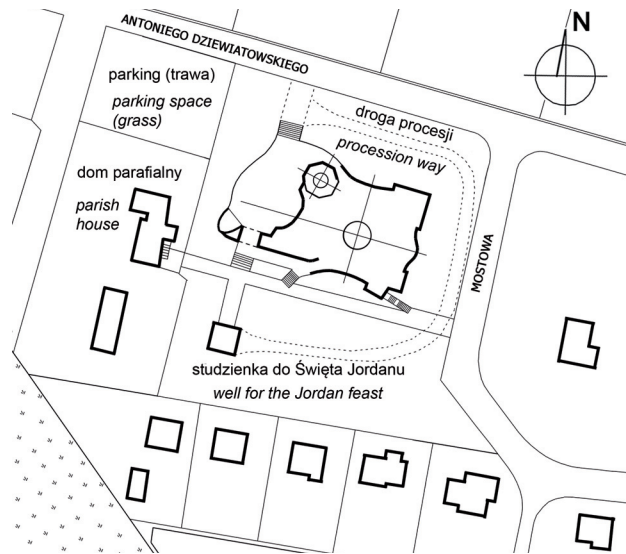
¹⁸ According to Jerzy Uścińowicz in [1].

II. 2A. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce.
Lokalizacja (oprac. K. Woźniak)

Fig. 2A. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church.
Localization (by K. Woźniak)

II. 2B. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Lokalizacja
(oprac. K. Woźniak)

Fig. 2B. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Localization
(by K. Woźniak)

ormiańskich i gruzińskich, na przykład typu Dżwari (Armenia i Gruzja). Wnęki te nadają słupom lekkości. Pomimo współcześnie rozwiązanej partii słupów¹⁹, wśród elementów budujących bizantyński układ dominują formy bliskie historycznym – forma świątyni jest więc zdecydowanie historyzująca.

Obie świątynie integralnie łączą komponent tradycyjny i współczesny i są wyrazistymi przykładami odmiennego podejścia do problemu projektowania współczesnej cerkwi. Obiekty osadzone zostały w różnych kontekstach urbanistycznych – w małej, przygranicznej wsi (Jałówka) oraz w mieście powiatowym (Hajnówka). Zdeterminowało to ich różne skale. Odmienne potrzeby różniących się wielkością wspólnot religijnych wpłynęły na inne programy funkcjonalne obu założeń. Program ten jest bogaty w funkcje towarzyszące w hajnowskim obiekcie, zaprojektowanym łącznie dla pięciu tysięcy osób²⁰, pełniącym ponadto funkcję soboru, zupełnie inny zaś dla niewielkiej cerkwi jałowskiej.

Jałówka, położona tuż przy białoruskiej granicy, ma dziś charakter niewielkiej wsi. Jej początki sięgają prawdopodobnie czasów średniowiecza, gdy tereny te były częścią Księstwa Pińskiego (wcześniej Księstwa Wołyńsko-Halickiego), włączonego za Kazimierza Wielkiego do Polski [17]. Pierwsza lokacja Jałówki (niegdyś miasta) na prawie magdeburskim miała miejsce za Władysława Jagiełły, druga w roku 1545. Podczas drugiej lokacji istniała tu już cerkiew, usytuowana najprawdopodobniej w tym samym miejscu co dziś [17], czyli na działce położonej przy centralnym placu. W otaczającej plac

of the cross was treated in a way that definitely differs from historical solutions or it is even modernizing. Spacious niches in the pillars constitute a legible reference to apses appearing particularly in Armenian and Georgian orthodox churches, for example, of Dżawari type (Armenia and Georgia). These niches make the pillars look light. In spite of a modern solution of the pillars' part¹⁹, the forms close to the historical ones are dominant among the elements that create the Byzantine system – thus the form of the church is definitely historicizing.

Both churches integrally connect a traditional and modern component and constitute expressive examples of a different approach to the issue of designing a modern orthodox church. The buildings were set in various urban contexts – in a small border village (Jałówka) and in a county town (Hajnówka). This determined their various scales. Different needs of various size religious communities influenced other functional programmes of both layouts. In the structure of Hajnówka, which was designed for five thousand people²⁰ and it additionally fulfilled the function of a council, this programme is rich in associated functions, whereas it is completely different for the small orthodox church in Jałówka.

Today Jałówka, which is situated just next to the Belarusian border, has the character of a small village. Its beginnings probably date back to the medieval times when these areas were a part of the Kingdom of Pinsk (earlier Kingdom of Galicia–Volhynia) and were incorporated into Poland during the reign of Casimir III the Great [17]. Jałówka (which was once a town) was granted Magdeburg

¹⁹ Zgodnie z intencją autora elementy te manifestują współczesną proveniencję obiektu [17, s. 102].

²⁰ Sumarycznie dla dolnej i górnej cerkwi, a ponadto pomieszczeń towarzyszących.

¹⁹ According to the author's intention, these elements manifest the contemporary provenience of the building [17, p. 102].

²⁰ Cumulatively, for the upper and lower church as well as for the accompanying rooms.

zabudowie dominują parterowe domy z dwuspadowym dachem. Działka cerkiewna zamyka wnętrze placu od strony południowo-wschodniej (il. 2A). Sama świątynia stanowi dominantę płaskiego placu o niewielkiej skali, dostosowanej do wiejskiego otoczenia. Jej lokalne znaczenie urbanistyczne jest jednak bardzo udane, wyraźnie góruje ona nad otaczającą bardzo niską zabudową i organizuje przestrzeń wnętrza placu. Podobnie porządkującą oddziałuje wolno stojąca (choć związana z ogrodzeniem) dzwonnica. Świątynia jest zatem dobrze wpisana w kontekst tej niewielkiej miejscowości. Niestety uwarunkowania urbanistyczne wymusiły zorientowanie obiektu prezbiterium w stronę południowo-wschodnią.

Hajnówka jest 20-tysięcznym miastem na Podlasiu z trzema prawosławnymi świątyniami. Cerkiew pod wezwaniem Świętej Trójcy stanowi dominantę wysokościową, pozytywnie oddziałującą na panoramę miasta, zwłaszcza przy wjeździe od strony zachodniej (od strony Bielska Podlaskiego). Stanowi jednocześnie lokalną dominantę wśród otaczającej niskiej zabudowy mieszkalnej (na przykład przy ul. Mostowej). Leżąc przy północno-wschodnim narożniku płaskiej działki, tworzy część pierzei ul. Dziewiatowskiego, a także niewielkiej ulicy łączącej ją z ul. Mostową (il. 2B). Przestrzeń po przeciwnej niż cerkiew stronie ul. Dziewiatowskiego jest mocno zdegradowana urbanistycznie, stąd świątynia ma o wiele słabsze znaczenie jako ściana placu utworzonego samorzutnie przed wycofanym w głąb działki ośrodkiem sportowym, niż potencjalnie wynika to z usytuowania obiektu. Nieco lepiej zagospodarowana jest przestrzeń przed leżącym dalej, obok ośrodka sportowego, niskim budynkiem Hajnowskiego Domu Kultury. Cerkiew stanowi pewnego rodzaju zamknięcie tego placu. Zamyka również kompozycyjnie wnętrza kilku pobliskich ulic (na przykład ul. Dziewiatowskiego), dla obserwatora patrzącego z pobliskiego ronda, a także z ul. Ogińskiego czy Moniuszki.

Kontekst urbanistyczny, tak różny w obu wypadkach, niesie jednak istotną informację o aktywnym włączeniu obu świątyń w otaczającą przestrzeń oraz dostosowaniu ich form do specyfiki środowiska urbanistycznego. Należy zatem podkreślić silną kontekstualność jednego i drugiego obiektu. Cerkiew w Jałówce usytuowana została w pewnej odległości od brzegów działki, mniej więcej na jej środku. Dom parafialny zbudowano na odrębnej działce, na wschód od cerkwi. Niezbędny podczas celebracji święta Jordana dostęp do wody ogranicza się do zwykłego kranu, być może prowizorycznego. Trasa procesji przebiega wokół świątyni. Działka zawiera również przylegającą do zewnętrznego ogrodzenia dzwonnice wraz z kaplicą i salą katechetyczną w dolnej kondygnacji.

Działka, na której położona jest hajnowska cerkiew, jest dość obszerna. Wokół świątyni zaprojektowano trasę do odbywania procesji, włączając w nią podest przed zachodnim wejściem. Od strony południowej znajduje się pod zadaszeniem studnia, używana podczas święta Jordana. Studnia zwieńczona jest, podobnie jak baptysterium i dzwonnica, cebulastą formą. Na działce znajduje się również dom parafialny od strony zachodniej i niewielki parking od strony północno-zachodniej. Dzwonnica przy hajnowskiej świątyni związana jest organicznie z bryłą

Rights for the first time during the reign of Władysław Jagiełło (Jogaila reign) and then in 1545 for the second time. At the time of the second foundation charter an Orthodox church already existed here and it was situated probably in the same place as today [17], i.e. on the plot of land located near the central square. One-storey houses with gable roofs dominate in the building development surrounding the square. The church itself with its plot of land closes the square interior from the south-east side (Fig. 2A). The church constitutes a dominant of a flat square with a small scale adapted to the village surroundings. In any case, its local urban significance is really successful as it clearly towers over the surrounding very low building development and organizes the interior of the square. A detached bell tower (although connected with the fence) has a similar ordering impingement. Therefore, the church blends in with the urban context of this small village quite well. Unfortunately, urban conditions influenced the position of the church presbytery which was oriented towards the south-east side.

Hajnówka is a town in Podlachia with 20 thousand residents and three orthodox churches. The Holy Trinity Orthodox Church constitutes a height dominant which positively influences the town panorama, in particular at the entrance from the western side (from Bielsko Podlaskie direction). At the same time it constitutes a local dominant among the surrounding low building development (for example in Mostowa Street). Being situated at the north-east corner of the flat plot of land, it forms a part of the frontage of Dziewiatowski Street and also a small street connecting it with Mostowa Street (Fig. 2B). The space of Dziewiatowski Street which is on the opposite side of this church is highly degraded as regards urban development, hence the church has much less importance as the wall of the square formed spontaneously in front of the sport centre which is extended into the plot of land, than it potentially results from the location of the building. Land development in the area in front of a low building of the Hajnowski Cultural Centre located further near the sport centre is in a slightly better condition. The Orthodox church constitutes a sort of closure of this square. It also closes compositionally the interiors of the nearby streets (for example, Dziewiatowski Street), for an observer watching the area from a nearby roundabout and also from Ogiński Street or Moniuszko Street.

However, the urban context, so different in both cases, conveys a significant message about incorporating both churches into the surrounding space as well as adapting their forms to the specificity of the urban environment. Therefore, the strong contextual aspect of both buildings ought to be emphasised. The Orthodox church in Jałówka was situated in some distance from the edges of the plot of land, more or less in the middle of it. The parish house was built to the east of the church on a separate plot of land. Access to water, which is indispensable during the celebration of Jordan Baptism, is limited to a simple tap, possibly even a temporary one. The route of the procession runs around the church. The plot also includes a bell tower with a chapel and a catechetical room in the low storey adjacent to the external fence.

II. 3A. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Dzwonnica
(fot. K. Woźniak)

Fig. 3A. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Campanile
(photo by K. Woźniak)

II. 3B. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce. Dzwonnica
(fot. K. Woźniak)

Fig. 3B. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church.
Campanile (photo by K. Woźniak)

cerkwi (il. 3A) i połączona z nią przewiązką na wysokości około 5 metrów. Czasza dzwonnicy skierowana została w stronę miasta, jakby niezależnie od kierunków wyznaczonych przez osie świątyni i działkę cerkiewną. Przy okazji należy wspomnieć o specyfice usytuowania hajnowskiej cerkwi. Zasadnicze osie orientowanej na wschód (z niewielkim odchyleniem ku południowi) świątyni są równoległe do brzegów działki, co powoduje, że zachodnia jej część wychodzi na sąsiadującą z działką niewielką drogę dojazdową, prowadzącą do kilku posesji. Zasadnicze wejście na działkę znajduje się od strony ul. Dziewiatowskiego (o randze zbiorczej), sąsiadującej z działką od północy. Zastniaty w ten sposób konflikt urbanistyczny został rozwiązany bardzo zręcznym złamaniem głównej osi podłużnej świątyni. Jej część zachodnia została nakierowana lekko w stronę głównego wejścia na działkę, ku północy. Zasadnicze przełamanie kierunku ruchu od bramy do wejścia do świątyni następuje jednak na żelbetowym podeście, organizującym przestrzeń wejściową.

Istotne różnice pomiędzy obiektami ujawniają się już w ich planach. Asymetryczny, nieregularny plan świątyni hajnowskiej można przeciwstawić symetrycznemu, regularnemu założeniu historyzującej cerkwi w Jałówce. W projekcie tej drugiej świątyni posłużono się liniami o geometrycznych kształtach, wśród których dominują wycinki okręgu. Widoczne są one nie tylko w planie nawy, narteksu, pastoforiów, konch, ale także w sferycznych elementach przekrycia świątyni, również w bębnie i w kopule. Te regularne krzyżowizny zapewniają pewną tradycyjną miękkość, wyrażającą jednocześnie emanację światła

The plot of land on which Hajnówka Orthodox church is situated is quite large. A procession route was designed around the church, which also included a platform in front of the western entrance. In the south there is a roofed well which is used during Jordan Baptism celebrations. The well is surmounted, similarly to the baptistery and bell tower, by means of an onion-shaped form. On the plot there is also a parish house on the west side and a small car park on the north-west side. The bell tower located near the church is organically connected with the church structure (Fig. 3A) and linked with it by means of lacing at a height of five meters. The bell tower calotte is directed towards the town as if independently of directions designated by the church axes and the church plot of land. Yet another aspect worth mentioning is the specificity of the location of Hajnówka orthodox church. The basis axes of the oriented to the east church are parallel to the edges of the plot, which results in the fact that its western part extends to the neighbouring small road leading to several estates. The main entrance to the plot is located in Dziewiatowski Street (of collective rank) neighbouring the plot from the north. The urban conflict, which appeared in this way, was solved by a clever act of breaking the main longitudinal axis of the church. Its western part was slightly directed to the main entrance of the plot towards the north. However, the essential part of breaking the direction from the gate to the entrance of the church takes place on the reinforced concrete platform which organizes the entrance space.

Il. 4A. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Bryła świątyni
(fot. K. Woźniak)

Fig. 4A. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Exterior
(photo by K. Woźniak)

Il. 4B. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Detale
(fot. K. Woźniak)

Fig. 4B. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Details
(photo by K. Woźniak)

Il. 4C. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce. Bryła świątyni
(fot. K. Woźniak)

Fig. 4C. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church.
Exterior (photo by K. Woźniak)

duchowego. W hajnowskiej świątyni projektant posłużył się liniami w znacznej części nieregularnymi, w części zbliżonymi do parabolicznych (il. 4A, 4B). Miękkie, swobodny rysunek przywodzi wręcz na myśl linie odręczne. Podobny charakter mają również użyte linie proste, głównie w postaci krótkich, łamanych odcinków. Połączenie tych dwóch rodzajów linii jest silnie widoczne na przykład po bokach nawy i w części prezbiterialnej (linie krzywe) czy w części wejściowej, a także w planie związanego z nią ośmiobocznego baptysterium (linie proste).

Some significant differences between the buildings are already revealed in their plans. The asymmetric and irregular plan of the Hajnówka church can be contrasted with the symmetric and regular layout of the historicizing Orthodox church in Jałówka. In the design of the latter church the lines with geometrical shapes were used among which sections of the circle are dominant. They can be seen not only in the plan of the nave, narthex, pastophoria, shells but also in spherical elements of the church cover as well as in the tholobate and the dome. These regular curvatures provide certain traditional softness expressing at the same time the emanation of the spiritual world. In Hajnówka church the designer used lines which were for the most part irregular and partially similar to parabolic (Fig. 4A, 4B). A soft and easy drawing simply brings to mind extempore lines. Straight lines used mainly in the form of short and broken segments also have a similar character. A combination of these two kinds of lines is clearly seen, for example, on the sides of the nave and in the presbytery part (curved lines) or in the entrance part as well as in the plan of the octagonal baptistery connected with it (straight lines). A convention of connecting curvatures similar to regular (e.g. the cones of towers) with irregular curvatures dominating in the roof part was adopted in the structure. A convention of a strong sculpture character of the building can be observed in Hajnówka church. The Orthodox church in Jałówka is built rather as a simple and massive structure. This method of treating the structure is also reflected in the adopted convention of the detail form (Fig. 3B, 4C). In Jałówka church these details were drawn subtly, briefly and with great elegance as, for example, the edge of the spherical dome. In Hajnówka church, although truly elegant, they were designed with fantasy and easiness as, for example, irregularly placed windows with various forms, freely solved entrances to the church, an irregularly protruding hood of the roof or narrow longitudinal holes of the bell tower. Prominent although irregular extensions of the

W bryle przyjęto konwencję łączenia krzywizn zbliżonych do regularnych (np. stożki wież) z nieregularnymi, dominującymi w części dachowej. W hajnowskiej świątyni widać konwencję silnego rozrzeźbienia obiektu. Cerkiew w Jałówce budowana jest raczej jako bryła prosta i zwarta. Taki sposób potraktowania bryły przekłada się również na przyjętą konwencję form detali (il. 3B, 4C). W jałowskiej świątyni są one narysowane subtelnie, lapidarnie, z dużą elegancją, jak na przykład brzeg sferycznej kopuły. W świątyni hajnowskiej, choć eleganckie, zaprojektowane zostały z fantazją i swobodą, jak na przykład nieregularnie rozmieszczone okna o rozmaitych formach, swobodnie rozwiązane wejścia do świątyni, wystający nieregularnie okap dachu czy wąskie, podłużne otwory dzwonnicy. Wydatne, choć nieregularne wysunięcie brzegów łupiny poza obrys ścian zewnętrznych dodatkowo podkreśla dominujący charakter przekrycia. Bryła, podobnie jak rzut, jest rozrzeźbiona i bogata w rozwiązania szczegółowe: schody, słupy, przedsionek przekryty łupiną, podjazd dla niepełnosprawnych. Należy też zwrócić uwagę na ciekawie rozwiązany żelbetowy podest wejściowy przed świątynią hajnowską. Został on zaprojektowany miękką, płynną linią w dominującej w całym obiekcie konwencji modernistycznej. Jednocześnie stanowi nawiązanie do atriów przed wczesnochrześcijańskimi bazylikami. Atria te były wnętrzami otoczonymi kolumnadami. Przestrzeń podestu jest również zamknięta – co prawda tylko z dwóch stron – ścianą świątyni od wschodu i wieżą dzwonnicy wraz z łącznikiem od południa. Forma przekrycia obiektu nasuwa skojarzenie z miękką tkaniną, opadłą na bryłę świątyni. Oparcie powłoki na słupach, a także luźny sposób jej kształtowania wskazują na związki bryły z modernizmem. Łupinowa forma dzwonnicy zdradza inspirację kaplicą Notre Dame du Haut w Ronchamp Le Corbusiera²¹. Być może nawiązaniem do niej jest też rzeźbiarski wyraz plastyczny obiektu, a także pewna dynamika jego formy. Dynamika bryły cerkwi w Hajnówce odróżnia ją od znacznie spokojniejszej, wręcz nieco monumentalnej świątyni w Jałówce (il. 4C). Choć cerkiew jałowską cechuje też innego rodzaju dynamika, podkreślona wspomnianym zwężeniem bębna ku górze.

Dominujące w bryłach obu świątyń kopuły tradycyjnie symbolizują Chrystusa. Zakończona cebulastą formą stożkowa, ekstatyczna kopuła świątyni w Hajnówce przywołuje symbolicznie wymianę ruchów *descendit* i *ascendit* w kierunku ziemia–niebo. Kopuły obu świątyń w tradycyjny sposób zwieńczone są krzyżami. Porównanie kopuł w naturalny sposób prowadzi do porównania bębnow. W przypadku świątyni jałowskiej kopuła i bęben są elementami zdecydowanie odrębnymi, w cerkwi hajnowskiej bęben został wykonstruowany jako stożkowy, stanowiący wraz z kopułą jedną, integralną całość. Podkreślić należy, że taką integralną całość stanowi zasadniczo całe przekrycie hajnowskiego obiektu. Jest to jej silny wyróżnik, w przeciwieństwie do przekrycia cerkwi w Jałówce, w którym można precyzyjnie wydzielić przecinające się kolebki, pendentywy, bęben i kopułę.

shell edges beyond the contour of the external walls additionally emphasise a dominating character of the cover. The structure, similarly to the floor plan, is lavishly sculptured and rich in detailed solutions: stairs, pillars, a vestibule covered with a shell, a driveway for the disabled. We should also pay attention to the interestingly solved reinforced concrete entrance platform in front of Hajnówka church. It was designed by means of a soft and smooth line in a modern convention dominating in the entire structure. At the same time, it constitutes a reference to atria in front of early Christian basilicas. Atria formed interiors and were surrounded by a colonnade. The space of the platform is also closed – although on two sides only – by the church wall from the east and the bell tower along with the connector from the south. The cover form of the building brings to mind associations with a soft material falling on the church structure. The fact that the cover is supported the pillars and shaped in a free way clearly shows relations of the structure with modernism. A shell form of the bell tower shows that it was inspired by the chapel of Notre Dame du Haut in Ronchamp realized by Le Corbusier²¹. A sculptural artistic expression of the building as well as certain dynamism of its form may have been a reference to this chapel. The dynamism of the Hajnówka church structure significantly differs from the much quieter or even monumental church in Jałówka (Fig. 4C). The Jałówka Orthodox church is also characterized by another type of dynamism which was emphasized in the above mentioned tholobate narrowing upwards.

The domes which dominate in the structures of both churches traditionally symbolize Christ. The ecstatic dome of Hajnówka church, which is completed with an onion-shaped conical form, symbolically refers to an exchange of movements *descendit* and *ascendit* in the direction of earth–heaven. The domes of both churches are surmounted by crosses in a traditional way. A comparison of the domes in a natural way leads to a comparison of tholobates. In the case of Jałówka church the dome and tholobate are definitely separate, whereas in Hajnówka church the tholobate was constructed in the form of a cone thus constituting one integral entirety with the dome. It must be emphasized that basically the whole cover of Hajnówka church constitutes such an integral entirety. It is a strong differentiator of this church as opposed to the cover of Jałówka church where crossing barrels, pendentives, a tholobate and a dome can be precisely distinguished.

Although the interiors of both churches recall a ribbed-domed system, they are basically different in the disposition of space. The central interior of Jałówka church (Fig. 5A) is concentrated around the vertical axis, whereas the interior of the Hajnówka church is solved as longitudinal-central (Fig. 5B). Focusing the interior around the vertical axis of the dome space is an element of tradition as well as a canon. In simple terms, we can assume that central forms refer rather to Byzantine tradi-

²¹ Zaznacza to też Jerzy Uścińowicz w [1].

²¹ This is also emphasized by Jerzy Uścińowicz in [1].

Il. 5A. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce. Wnętrze (fot. K. Woźniak)

Fig. 5A. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church. Interior (photo by K. Woźniak)

Choć wnętrza obu świątyń przywołują układ krzyżowo-kopułowy, to jednak różni je zasadniczo odmienna dyspozycja przestrzenna. Centralne wnętrze jałowskiego obiektu (il. 5A) jest skoncentrowane wokół osi pionowej, natomiast wnętrze świątyni hajnowskiej rozwiązane jest jako podłużno-centralne (il. 5B). Skoncentrowanie wnętrza wokół pionowej osi przestrzeni kopułowej jest elementem zarówno tradycji, jak i kanonu. Można w pewnym uproszczeniu przyjąć, że formy centralne nawiązują raczej do tradycji bizantyńskich, a formy podłużne do bizantyńsko-ruskich. Można zatem wnioskować, że wnętrza obiektów potwierdzają odwołania historyczne cerkwi w Jałówce do czasów wcześniejszych niż obiektu hajnowskiego.

Bardziej rozbudowana funkcjonalnie cerkiew w Hajnówce zawiera północny pareklezjon (boczny ołtarz), co wiąże się z wydzieleniem części nawy i przestrzennym jej przyporządkowaniem pareklezjonowi. Solea w tej świątyni została rozwiązana niezwykle oryginalnie – jest w istocie połączeniem solei pareklezjonu i głównego prezbiterium. Wydzielona nawa przy bocznym pareklezjonie znajduje się na wysokości trzeciego stopnia solei głównego prezbiterium, zatem jedynie dwa ostatnie stopnie dzielą ją od przyporządkowanej jej solei. Te dwa ostatnie stopnie obu solei zostały połączone. Ich kształt budowany jest prawie prostymi odcinkami linii łamanej, aproksymującymi płynną, swobodną krzywiznę. Wydaje się, że

Il. 5B. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Wnętrze (fot. K. Woźniak)

Fig. 5B. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Interior (photo by K. Woźniak)

tions, while longitudinal forms refer to Byzantine and Rus' traditions. Hence we can conclude that the structures' interiors prove historical references of Jałówka Orthodox church to earlier times than it is the case with Hajnówka church.

The Hajnówka Orthodox church, which is much more developed functionally, includes a northern side altar, which is connected with the act of separating a part of the nave and its spatial assigning to the side altar. In this church the soleas was arranged in a very original way – in fact it forms a combination of the side altar soleas and the main presbytery. The separated aisle at the side altar is situated at a height of the third step of the main presbytery soleas, so only the last two steps separate it from the assigned soleas. Those two last steps of both soleas were connected. Their shapes were formed by almost straight sections of the curved lines which approximated a fluent and easy curvature. It seems that the existing difference in the height between the nave and the aisle expressively emphasises the individual character of these two rooms²². The Jałówka Orthodox church, which is developed less functionally, (first of all without a parekklesion), has one soleas formed by geometrical lines constituting sections of a circle. This soleas has a distinctly separated semicircular pulpit as opposed to Hajnówka church where the pulpit was not separated at all. However, in both churches the soleas are shaped in a surrounding way; also in both of them the space of kliros was separated in accordance with the church specificity: in Jałówka two symmetrical kliros were shaped by a geometrical line, in Hajnówka it was done one-sidedly at each sanctuary with an easy and irregular line. Pastingoria are characterized by the analogous specificity. In Jałówka church they are clearly distinguished in the

²² The equal level of both connected soleas seems to indicate that the difference of heights between the nave and the aisle is a strictly architectural action and does not mean various levels of their sacralization.

powstała różnica wysokości pomiędzy nawą główną i boczną wyraziście podkreśla odrębność tych dwóch pomieszczeń²². Mniej rozbudowana funkcjonalnie cerkiew w Jałówce (przede wszystkim bez pareklezjonu) ma jedną sołę, zbudowaną liniami geometrycznymi, stanowiącymi wycinki okręgu. Solea ta ma wyraźnie wydzieloną półkolistą ambonę, w przeciwieństwie do świątyni hajnowskiej, gdzie ambona nie została w ogóle wydzielona. W obu jednak świątyniach solee kształtowane są dookoła, w obu też wydzielono przestrzeń klirosów, zgodnie ze specyfiką obiektu: w Jałówce dwa symetryczne, kształtowane geometryczną linią, w Hajnówce jednostronnie przy każdym sanktuarium, o swobodnej, nieregularnej linii. Analogiczna specyfika charakteryzuje pastoforia. W jałowskiej świątyni są one wyraźnie wydzielone w postaci odrębnych pomieszczeń o regularnym planie. W świątyni hajnowskiej, obiekcie o współczesnej formie, pastoforia mają kształt nieregularny. Przy głównym prezbiterium wydzielono południowy diakonikon, a prothesis rozwiązane jest w formie aneksu z żertwiennikiem. Boczny ołtarz otoczony jest z tyłu i od północy jednym pomieszczeniem z wydzieloną umownie funkcją prothesis i diakonikonu. Można zatem mówić o dosłownym wydzieleniu tych towarzyszących pomieszczeń w obiekcie jałowskim i o pewnej umowności ich przestrzeni w obiekcie hajnowskim. W obu cerkwiach pastoforia są wielkościowo i funkcjonalnie podporządkowane przestrzeni sanktuarium. W przypadku prothesis jest to zgodne z jego symboliczną wymową (groty betlejemskiej) i wynika z jego służebnej roli wobec sanktuarium.

Świątynie różnią się nieco układem apsyd. W cerkwi w Jałówce, prócz głównej apsydy, opartej na konsze prezbiterialnej, mamy jeszcze rozwiązane na planie koła pastoforia, kształtujące rodzaj apsyd. W obiekcie hajnowskim apsyda o przetworzonej nieco formie przypisana jest głównemu sanktuarium, ale także przy bocznym pareklezjonie utworzono rodzaj apsydy, mającej przełożenie na ukształtowanie przestrzeni zewnętrznej ponad dachem. Ściana apsydalna (nazywana też ścianą niezburzalną) oznacza symbolicznie Maryję, poprzez którą przyszedł na świat Chrystus (stąd osiowe okno wpuszczające wschodnie światło) i nikt więcej (co symbolicznie wyraża brak drzwi)²³. W pełni oddaje tę symbolikę zakończenie prezbiterium hajnowskiej cerkwi. W świątyni w Jałówce brakuje osiowego okna, są jednak dwa inne symetrycznie ułożone okna po obu stronach części prezbiterialnej, co wydaje się tę symbolikę w pewien sposób również przywoływać. Omawiając cerkiew w Jałówce, nie sposób nie wspomnieć o polichromiach wykonanych pod koniec lat sześćdziesiątych przez Józefa Łotowskiego [17].

Sanktuarium oznacza tradycyjnie raj, również Królestwo Boże zrealizowane w Eucharystii, a także Bogarodzicę, Boską naturę Chrystusa, Kościół Triumfujący czy duszę człowieka [8]. To bogate w symboliczne znaczenia

form of separate rooms with a regular plan. In Hajnówka church, which is a modern form structure, pastophoria have an irregular shape. Near the main presbytery there is the southern diaconicon and the prothesis is in the form of an annex with a sacrifice altar. From the north and at the back the side altar is surrounded by one separate room with the conventionally separated function of prothesis and diaconicon. Therefore, we can talk about a literal separation of these two accompanying rooms in Jałówka church and about certain conventionality of their space in Hajnówka church. In both churches pastophoria are subordinate to the sanctuary space as regards their dimension and functionality. In the case of the prothesis, it is in accordance with its symbolic meaning (Bethlehem Grotto) and results from its menial role for the sanctuary.

The two churches in question slightly differ from each other in terms of the apses' system. In the church in Jałówka apart from the main apse based on the presbytery conch we also have a solution on the plan of the pastophoria circle shaping the type of apses. In the church in Hajnówka the apse with a slightly transformed form was assigned to the main sanctuary, but also near the side altar a type of apse was made which reflected the external space arrangement above the roof. The apse wall (also called the wall never to be demolished) is a symbolic representation of Mary thanks to whom Christ came to this world (thus the axial window letting the light in from the east) and nobody else (which is symbolically expressed by the absence of a door)²³. This symbolism is fully exemplified by the presbytery closure of Hajnówka church. Jałówka church lacks an axial window, however there are two other windows symmetrically placed on both sides of the presbytery part, which also seems to emphasise this symbolic meaning. While discussing Jałówka church we cannot fail to mention polychrome decorations which were made by Józef Łotowski at the end of the 1960s [17].

The Sanctuary traditionally means Eden and also Kingdom of God realized in the Eucharist as well as Mother of God, Divine nature of Christ, Triumphant Church or man's soul [8]. This holiest place rich in symbolic meaning was treated differently in both structures – in Jałówka in the form of a regular, conch-shaped room covered with a regular barrel and slightly less regularly in the Hajnówka structure. There it was realized between two parallel walls and on one side it was limited by the iconostasis which was directed to the dome centre in a surrounding way as well as by the apse wall with an irregular curvature. It was covered by a barrel with a curvature similar to parabolic.

Also in the case of the nave the main differentiator of specificity of both churches is a certain regularity of their forms. The nave in Jałówka church, which is realised in the form of two conch arms of the cross, is characterised by specific geometry of its plan shape, whereas the nave in Hajnówka church is characterized by considerable freedom of the solution. The nave symbolizes not only the created world (placed under the dome-

²² Równy poziom obu połączonych solei wydaje się wskazywać, że różnica wysokości obu naw jest zabiegiem *stricte* architektonicznym i nie wskazuje tutaj symbolicznie na różne poziomy ich sakralizacji.

²³ Na podstawie: [1].

²³ On the basis of [1].

najświętsze miejsce potraktowane zostało w obu obiektach odmiennie – w Jałówce w postaci regularnego, konchowego pomieszczenia, nakrytego regularną kolebką, i nieco mniej regularnie w obiekcie hajnowskim. Zostało ono tam rozwiązane pomiędzy dwoma równoległymi ścianami, ograniczone z jednej strony dookoła ukierunkowanym ku centrum kopułowemu ikonostasem oraz ścianą apsydalną o nieregularnej krzywiźnie. Przekryte zostało kolebką o krzywiźnie zbliżonej do parabolicznej.

Również i w przypadku nawy głównym wyróżnikiem specyfiki obu świątyń jest regularność ich form. Rozwiązana w dwóch konchowych ramionach krzyża nawa cerkwi w Jałówce odznacza się pewną geometrycznością kształtu jej rzutu, zaś nawę cerkwi hajnowskiej cechuje duża swoboda rozwiązania. Nawa symbolizuje świat stworzony (umiejscowiony pod kopułą-niebem i w pewnej opozycji do sanktuarium), ale również świat odkupiony i przemieniony przez Boga, a także niebo [2]. Znaczenie to podkreśla zarówno usytuowanie nawy między narteksem a sanktuarium, jak i kopuła ponad nawą. W obu porównywanych obiektach symbolika ta została wydatnie wyeksponowana. Następuje w nich spotkanie dwóch najważniejszych osi świątyni: horyzontalnej i wertykalnej. Naos cerkwi w Jałówce ma charakter centralny, dookolny, silnie skoncentrowany wokół osi pionowej. To właśnie w naosie relatywnie najsilniej zmanifestowana została współczesna proveniencja historyzującego obiektu schodzącymi się ku górze słupami. Tworzy to oryginalny kształt wnętrza, przekładający się na jego specyficzną atmosferę. Ponad słupami umieszczono pendentywy, również o nieco oryginalnej, wydłużonej formie. Ponad pendentywami znajduje się zwężający się ku górze bęben, który jest silnie przeparty trapezowymi oknami. Całość ma charakter silnie ekstacyjny, podkreślając kierunek ziemia-niebo. Podłużno-centralna nawa hajnowskiej cerkwi skoncentrowana jest wokół czterech dość masywnych w proporcjach słupów, na których opierają się silnie wydłużone, paraboliczne pendentywy, a na nich stożkowa kopuła. Nieregularny kształt rzutu przekłada się zdecydowanie na płynną, swobodnie kształtowaną przestrzeń nawy, ograniczoną pomieszczeniami pomocniczymi, jak ofiarnik czy baptysterium. Wspomniana linia dwóch dolnych schodków solei, kontynuowana jako element oddzielający nawę boczną od głównej, powoduje, że podłoga nawy jest ukształtowana w niezwykle oryginalny sposób. W sumie schodki te zataczają znaczną część obwodu figury zbliżonej do okręgu wokół części kopułowej. Również w podziale pionowym wnętrza nawy tradycja nakazuje widzieć obraz świata materialnego (dolna część) i duchowego (w części górnej). W obu analizowanych świątyniach podział ten został wyraziście wyartykułowany i podkreślony znacznie większym stopniem miękkości części górnej. W świątyni hajnowskiej stożek kopuły dość płynnie przechodzi w schodzące nisko pendentywy, co można odczytać jako symbol przenikania świata duchowego przez rzeczywistość Bożą oraz ludzką. Analogiczna sytuacja zachodzi w świątyni jałowskiej, gdzie kopuła dość swobodnie, bez wyraźnej granicy, łączy się z bębniem, a bęben już zupełnie płynnie przechodzi w pendentywy. Ukształtowanie tych elementów

-heaven and in certain opposition to the sanctuary), but also the world redeemed and transformed by God as well as Heaven [2]. This meaning is emphasized by locating the nave between the narthex and the sanctuary as well as by placing the dome above the nave. In both compared structures this symbolism was considerably exposed. Two most important church axes come into contact there, i.e. horizontal and vertical. The naos in Jałówka church has a central surrounding character and is strongly concentrated around the vertical axe. It is in the naos that we can observe the relatively strongest manifestations of the contemporary provenienc of the historicizing structure by means of pillars that get closer to each other while they advance towards the top. This creates an original shape of the interior that is reflected in its specific atmosphere. Above the pillars there are pendentives with an original slightly elongated form, while above the pendentives we can see a tholobate narrowing to the top that is equipped with numerous trapeze windows. The entire thing has a strongly ecstatic character emphasizing the earth-heaven direction. The longitudinal-central nave of Hajnówka church is concentrated around four quite massive in proportions pillars on which elongated and parabolic pendentives are based, topped with a conical dome. An irregular shape of the plan is definitely reflected in the fluent and freely shaped space of the nave which is limited by subsidiary rooms such as a sacrifice room or a baptistery. The above mentioned line of two lower steps of the soleas continuing as an element separating the aisle and the nave is arranged in such a way that the shape of the nave floor acquires a uniquely original form. In fact, these steps are on quite a big part of the circumference of a figure that is similar to the circle around the dome part. Also in the vertical division of the nave interior according to tradition we can see the picture of the material world (lower part) and spiritual world (upper part). In both analysed churches this division was expressively articulated and emphasised by means of a much bigger degree of softness of the upper part. In Hajnówka church the dome cone quite fluently changes into low pendentives, which can be understood as a symbol of permeation of the spiritual world through the reality of God and man. An analogous situation can be observed in Jałówka church where the dome is connected with the tholobate quite freely and without any clear border, and the tholobate changes into pendentives in a completely fluent way. This specific shape of those elements does not originate directly from tradition but it is rather the author's own idea, i.e. of Professor Aleksander Grygorowicz.

Pillars constitute an interesting element of comparisons. A sharp division into the accepted historicizing and modern concept was not manifested in them because it is in Jałówka church where these pillars are definitely modern. In Hajnówka church massive pillars change into untypical shape of pendentives but they themselves have a cylindrical shape similar to a traditional one. In both cases the main pillars which support the dome appear in a traditional number of four. In the eastern theology this number signifies four evangelists.

w taki specyficzny sposób nie wywodzi się bezpośrednio z tradycji, a jest raczej autorskim pomysłem profesora Grygorowicza.

Ciekawy element porównań stanowią słupy. Nie został w nich zmanifestowany ostry podział na przyjętą koncepcję historyzującą i współczesną, albowiem to właśnie w cerkwi jałowskiej te słupy są zdecydowanie współczesne. W świątyni w Hajnówce masywne słupy przechodzą w nietypowy kształt pendentywów, ale jednak same w sobie mają kształt walcowy, zbliżony do tradycyjnych. W obu wypadkach główne słupy, podtrzymujące kopułę, występują w tradycyjnej liczbie czterech. Taka ich liczba we wschodniej teologii oznacza czterech ewangelistów.

Wyrazista różnica w koncepcji projektowej obiektu o konwencji współczesnej i historyzującej ujawnia się też w sposobie rozwiązania przestrzeni kopułowej. Przestrzeń ta została potraktowana tradycyjnie w świątyni jałowskiej. Od wewnątrz widoczna jest sferyczna czasza kopuły opartej na bębnie. Czasza ta jest zgodnie z tradycją obficie oświetlona poprzez okna w bębnie. Twórczo potraktowane zostało wnętrze kopuły cerkwi hajnowskiej. Jest ono bardziej stożkiem (rozświetlonym znajdującym się na szczycie okienkiem), aniżeli czaszą. Silnie ekstatyczny wyraz tejże kopuły zdecydowanie ujawnia symbolikę wymiany ruchu zstępującego i wstępującego, jaki następuje w kontakcie rzeczywistości ziemskiej ze światem duchowym. Taki ekstatyczny sposób ukształtowania kopuły nic nie ujmuje z przypisanej jej tradycją funkcji. Wewnątrz stożkowej kopuły nie umieszczono wizerunku Chrystusa Pantokratora, co tradycyjnie powinno akcentować chrystopologiczną jej wymowę. Choć realizacja tego wizerunku byłaby nieco trudniejsza do rozwiązania pod względem plastycznym we wnętrzu stożkowym niż w sferycznym, wydaje się jednak, że była możliwa. Kopuła świątyni w Jałówce, potraktowana konsekwentnie tradycyjnie, w oczywisty sposób spełnia wymóg przywołania opisanych treści symbolicznych. Godne podkreślenia jest, że kopuły obu analizowanych obiektów wykorzystują znaczący kształt okręgu jako symbol Boga. Sposób ukształtowania kopuły wpływa istotnie na dyspozycję światłem. Element ten, budujący istotny aspekt przestrzeni wnętrza cerkwi, jest wymownie odmienny w obu porównywanych obiektach. W jałowskiej świątyni bardzo tradycyjny, obficie przeszklony bęben kieruje najsilniejsze oświetlenie na czaszę kopuły, a prezbiterialne okna zdecydowanie słabiej oświetlają sanktuarium. Nawa doświetlona jest dwoma bocznymi oknami. Jest to najbardziej zakorzeniony w tradycji bizantyńsko-ruskiej sposób oświetlenia. Oświetlenie świątyni hajnowskiej jest nieco bardziej złożone. Światło jest obecne w najsilniej usakralizowanych miejscach, czyli w sanktuarium i kopule. Kopuła jest jednak oświetlona nie od spodu – w samym jej szczycie znajduje się niewielkie kwadratowe okno. Prócz tego dość intensywne światło, choć nieregularnie rozdysponowane, dociera z boków nawy, podkreślając oś główną świątyni. W owym podkreśleniu osi głównej można dostrzec odległą inspirację wczesnochrześcijańską bazyliką, a w nieregularności rozmieszczenia okien (il. 6A) – sakralnymi obiektami Le Corbusiera. Zastosowany w hajnowskiej cerkwi sposób oświetlenia, nieco nowatorsko interpretujący rozwiąza-

An expressive difference in the design concept of the structure with a modern and historicizing convention is also revealed in the solution of the dome space. This space was treated traditionally in Jałówka church. A spherical calotte of the dome based on the tholobate can be seen from the inside. According to tradition, this calotte is lavishly lighted through the windows in the tholobate. The interior of the dome in Hajnówka church was treated creatively. It is more a cone (lighted by a window situated at the top) than a calotte. A strongly ecstatic expression of this dome definitely reveals symbolism of the exchange of descending and ascending movement, which appears in the contact of the earth reality with the spiritual world. This ecstatic way of shaping the dome does not diminish the traditional function which is assigned to it. Inside the conical dome there is no image of Christ Pantocrator, which should traditionally emphasize its Christological significance. Although the realization of this image would have been a bit more difficult to be performed in the conical interior than in the spherical one as regards artistic performance, it seems that it could have been possible. The church dome in Jałówka, which was treated consequently in a traditional way, obviously fulfils the requirement of evoking the described symbolic substance. It is worth emphasizing that the domes of both analysed structures use a meaningful shape of the circle as a symbol of God. The way of shaping the dome significantly influences the disposition of light. This element, which builds a crucial space aspect of an Orthodox church interior, is emphatically different in both compared structures. In Jałówka church a very traditional and lavishly glazed tholobate directs the strongest lighting to the dome calotte, whereas presbytery windows provide light to the sanctuary in a definitely weaker way. The nave is lighted by two side windows. It is the way of lighting which is most rooted in the Byzantine–Rus' tradition. The lighting of Hajnówka church is a bit more complex. The light is present in the most sanctified places, i.e. in the sanctuary and the dome. However, the dome is not lighted from the bottom – there is a small square window at the very top of it. Apart from this, the light, which is quite intensive and irregular, comes from the nave sides emphasising the main axis of the church. In this emphasis of the main axis we can perceive a distant inspiration with the early Christian basilica, while the irregularity of the windows' arrangement (Fig. 6A) is visibly inspired by sacral structures by Le Corbusier. The method of lighting in Hajnówka church, which interprets historical solutions in a slightly innovative way, correctly conveys significant symbolic meanings because it emphasises the places with the greatest saturation of *sacrum*. Basically, the windows do not convey any theological meanings; however, the way of their arrangement directly reflects a significant disposition of light as well as an architectural aspect of the structure. In Jałówka church two types of windows were applied. The windows are arranged symmetrically and surmounted in a semicircular way in the lower part (Fig. 6B); moreover, there are trapeze and regular windows of the under-dome tholobate. The nave windows contain canonically performed stained glass depicting

Il. 6A. Cerkiew Świętej Trójcy w Hajnówce. Okna elewacji
(fot. K. Woźniak)

Fig. 6A. Hajnówka. The Holy Trinity Orthodox Church. Windows
(photo by K. Woźniak)

Il. 6B. Cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce. Formy okien
(fot. K. Woźniak)

Fig. 6B. Jałówka. The Holy Cross Exaltation Orthodox Church.
Windows (photo by K. Woźniak)

nia historyczne, poprawnie przynosi jednak istotne treści symboliczne, podkreśla bowiem miejsca o największym nasyceniu *sacrum*. Okna same w sobie zasadniczo nie przenoszą treści teologicznych, jednak sposób ich komponowania bezpośrednio przekłada się na istotną pod tym względem dyspozycję światłem oraz aspekt architektoniczny obiektu. W obiekcie jałowskim zastosowano dwa rodzaje okien. Symetrycznie rozmieszczone, półkolistie zwieńczone okna w dolnej części (il. 6B), a ponadto trapezowe, regularne okna bębna podkopułowego. Okna nawy zawierają kanonicznie wykonane witraże Chrystusa i Apostołów (z prawej strony) oraz witraż Bogarodziicy i świętych prawosławnych (ze strony lewej). W części prezbiterialnej znajdują się witraże świętej Eufrozyny Połockiej i Aleksandra Newskiego, doświetlające zgodnie z kanonem część prezbiterialną. Różnorodne okna cerkwi w Hajnówce, w większości również zakończone półkolistością, o rozmaitych proporcjach, zakomponowane są w sposób pozornie nieuporządkowany, nadający jednak wewnątrz oświetlenie o opisanej specyfice.

Narteks, przywołujący w swej symbolicznej warstwie świat nieprzebóstwiony, stanowi także tradycyjne miejsce aktów pokutnych. Dlatego jego materialny wyraz winien być mroczny oraz wywoływać wrażenie niewielkiego. Może on pełnić jednocześnie funkcję przedsionka świątyni. Narteksy obu porównywanych obiektów zbudowane są w oparciu o podobną zasadę ograniczenia ich wysokości płytą chóru oraz mniej lub bardziej umownego oddzielenia ich od nawy. Różnią się natomiast rozwiązaniami szczegółowymi. W świątyni hajnowskiej narteks rozwiązany został jako przestrzeń oparta na bardzo nieregularnym, wygiętym kształcie rzutu, oddzielonym od nawy dodatkową parą słupów. Zastosowano tutaj dodatkowo przedsionek, o funkcji czysto użytkowej. Wykonstruowany na zewnątrz, przed świątynią, rodzaj placu na żelbetowej rampie

Christ and the Apostles (on the right) and stained glass with images of the Mother of God and orthodox saints (on the left). In the presbytery part there is stained glass with images of Euphrosyne of Polatsk and Alexander Nevsky which light up the presbytery part in accordance with the canon. Various windows in Hajnówka church, which are also accomplished mostly in a circular way with different proportions, are designed in an apparently disordered way which in fact provides the interior with the specific lighting described above.

The narthex, which reflects the non-divinized world in its symbolic meaning, also constitutes a traditional place of the penitential rite. Therefore, its material expression should be dark and make an impression of being small. At the same time it may fulfil the function of the church vestibule. The narthexes of both compared churches are built on the basis of a similar rule of limiting their heights by means of the choir panel and more or less conventional separating them from the nave. However, they have different detail solutions. In Hajnówka church the narthex was designed as the space based on a very irregular and cambered shape of the floor plan, which is separated from the nave by an additional pair of pillars. An additional vestibule was applied with a strictly utilitarian function. A kind of square on the reinforced concrete ramp, which is constructed in front of the church, creates the form of an exonarthex. Apart from the above mentioned parts, the narthex also has a certain type of branching with an additional external entrance. The narthex has a direct connection with the staircase leading to the choir. The entrance complex in the smaller Jałówka church is much simpler. In practice, it was limited to the simple one-room narthex with regular and circular curvatures of the floor plan. In this room there are small and circular stairs leading to the choir.

tworzy formę egzonarteksu. Poza wymienionymi częściami narteks ma jeszcze pewnego rodzaju odgałęzienie z dodatkowym wejściem zewnętrznym. Narteks ma bezpośrednie połączenie z klatką schodową prowadzącą na chór. O wiele prostszy jest zespół wejściowy w mniejszej cerkwi w Jałówce. Ograniczony został praktycznie do jednoprzestrzennego, prostego narteksu o regularnych, kołowych krzywiznach rzutu. W pomieszczeniu tym znajdują się niewielkie, okrągłe schody prowadzące na chór.

Ołtarz stanowi centrum oraz esencję sakralnego wymiaru obiektu. W obu usytuowany został tradycyjnie, czyli na osi głównej obiektu, w centrum przestrzeni sanktuarium, i w obu przypadkach rozwiązany został na rzucie kwadratowym. Niezbędnym elementem wnętrza świątyni wschodniej jest przegroda ołtarzowa, zasłaniająca przed oczami wiernych miejsce najświętsze. W tradycji ruskiej przegroda ta ewoluowała do rozbudowanych form ikonostasu. W cerkwi jałowskiej umieszczono bardzo tradycyjną jego formę, zaś w świątyni w Hajnówce zrealizowano ikonostas autorski, współczesny, żelbetowy, obłożony ceramiką. Jego forma pozostaje w ścisłym związku z kontekstem całej świątyni. Powtarza on paraboliczne kształty sklepień w formie drzwi carskich i diakońskich. Łuk tęczy, silnie nasycony symbolicznie, oznaczający między innymi przymierze człowieka z Bogiem, został w tejże cerkwi również rozwiązany parabolicznie i wyróżniony intensywnym kolorem pomarańczowym oraz veraikonem. Przy okazji omawiania wnętrza hajnowskiej cerkwi trzeba też zwrócić uwagę na ogromny i niezwykle udany panikadylion, zaprojektowany przez autora świątyni, a także na świetnie wpisane we wnętrze polichromie autorstwa Dymitriosa Andonopulosa. Niestety, choć na bardzo wysokim poziomie artystycznym, konwencja polichromii nie do końca jest zgodna z intencjami profesora Grygorowicza, który zamierzał powierzyć ich zaprojektowanie oraz wykonanie współpracującemu z nim profesorowi Jerzemu Nowosielskiemu.

Podsumowując, można powiedzieć, że świątynia w Jałówce jest w istocie kompilacją tradycji i współczesnego, wywodzącego się z modernistycznych, żelbetowych tradycji, języka architektonicznego. Niewątpliwie w świątyni tej można odnaleźć wiele historycznych inspiracji i nawiązań (bizantyński układ, wzorce zakaukaskie), ale też i rozwiązań zaczerpniętych z kultury polskiej. Łatwo zauważyć pokrewieństwo planu tej świątyni na przykład z XVII-wieczną, tradycyjną cerkwią św. Jerzego w Siemianówce. Dzwonnica jałowskiej świątyni (il. 3B) jest również pewnego rodzaju nawiązaniem do tradycyjnych w Polsce form, znanych na przykład z cerkwi w Radoszycach czy Płonnej. Tradycyjne elementy tej świątyni – skrzyżowanie kolebek i kopuła z bębniem na pendentywach – są spójnie włączone do kompozycji ze współczesnym systemem słupów. Słupy te są lekko pochylone ku środkowi, a kierunek tego pochylecia jest kontynuowany przez pendentywy i bęben kopuły (powstaje w ten sposób rodzaj stożka). Dzięki wnętrzu brzegi słupów są w istocie płytami o kształcie trudnym do uzyskania w technologii innej niż żelbet. Te czytelne elementy modernistycznego kodu kulturowego są mocno osadzone w szeroko rozumianych tradycjach cerkiewnych. Wydaje się, że w tym ukła-

The altar constitutes the centre and essence of the sacral character of the church. In both churches it was situated traditionally, i.e. on the main axis of the structure in the centre of the church space and in both structures it was designed on the square projection. The altar partition, which covers the holiest place from people's eyes, constitutes an indispensable element of the Eastern Church interior. In the Rus' tradition this partition evolved to the extended forms of iconostasis. A very traditional form of iconostasis was placed in Jałówka church, whereas in Hajnówka church the iconostasis was realised as authorial, modern, made of reinforced concrete and covered with ceramics. Its form remains in a close relation with the context of the whole church. It repeats parabolic shapes of vaults in the form of the tsarist and diaconal doors. In this church, the rainbow arch, which strongly abounds with symbols and indicates, among other things, the covenant of man with God, was also solved in a parabolic way and highlighted by an intensive orange colour as well as by *Veil of Veronica*. While discussing the interior of Hajnówka church, we should also pay attention to the huge and unusually successful panikadylion designed by the author of the church and also to the polychrome by Dymitrios Andonopulos, which excellently blends in with the rest of the interior. Unfortunately, although the polychrome convention is on a very high artistic level, it is not entirely in accordance with intentions of Professor Grygorowicz who cooperated with Professor Jerzy Nowosielski and intended to entrust him with its design and execution.

Summing up, we can state that in fact Jałówka church constitutes a compilation of tradition and a modern architectural language which originates from modernistic and reinforced concrete traditions. Undoubtedly, many historical inspirations and references (Byzantine system, Transcaucasia patterns) as well as solutions borrowed from the Polish tradition can be found in this church. It is really easy to perceive a similarity of this church plan to, for example, the 17th-century traditional Orthodox Church of Saint George in Siemianówka. The bell tower of Jałówka Church (Fig. 3B) is also a certain kind of reference to traditional forms in Poland, which, for example, are known from Orthodox churches in Radoszyce or Płonna. Traditional elements of this church – crossing of barrels and a dome with a tholobate on pendentives – are consistently incorporated into the composition with a modern system of pillars. These pillars are slightly leaning to the centre and this direction is continued by pendentives and the dome tholobate forming a kind of a cone. Thanks to the niches the edges of pillars in fact constitute plates formed to a shape that is difficult to be obtained in a technology other than reinforced concrete. These easily recognisable elements of the modernistic cultural code are firmly rooted in widely understood Orthodox traditions. It seems that in this context, we can understand this origin of the modernistic thought as a positive reaction to the 19th-century eclectic way of thinking. In Hajnówka church, apart from the abovementioned reinforced concrete shell construction [8], we can trace many other elements referring to modernism, i.e. a frame construction, a structurally independent façade with freely arranged windows, the exter-

dzie można odczytać załączek myśli o modernizmie jako pozytywnej reakcji na XIX-wieczny, eklektyczny sposób myślenia. W cerkwi hajnowskiej, prócz wymienionej już łupiny żelbetowej [8], można odnaleźć wiele innych elementów nawiązujących do modernizmu – konstrukcję szkieletową, niezależną od konstrukcji elewację ze swobodnie komponowanymi oknami, obrys zewnętrzny planu niezależny od układu słupów, niezwykle rzeźbiarskie potraktowanie materiału żelbetowego, a także detale takie jak betonowe obramowania wokół okien, liczne rozrzeźbienia, ponadto czytelna w bryle pewna inspiracja dynamiką architektury okrętowej (il. 4A i 4B). W hajnowskiej świątyni inspiracje modernizmem są zatem wyrazistsze.

Wnioski

Opisane świątynie przedstawiają istotną wartość architektoniczną. Obie są inspirowane historią i obie w czytelny sposób eksponują swoją współczesną proveniencję. Sytuują się jednak po dwóch stronach linii demarkacyjnej oddzielającej nurt historyzujący od współczesnego: świątynia jałowska konsekwentnie i ściśle przywołuje zasadnicze elementy tradycji (najczęściej bizantyńskiej), obiekt hajnowski zaś sygnalizuje pewien dystans do form historycznych, w tym wypadku oznaczający twórczą, a nawet swobodną interpretację tradycji architektonicznej. Jedna świątynia jest zdecydowanie zachowawcza, druga zdecydowanie nowatorska. Wyraziście ukazują one zasadniczą różnicę w podejściu projektowym. Przykłady te stanowią ilustrację spostrzeżenia, że postulowany w literaturze kompromis między tradycją a nowoczesnością w praktyce polega na zdecydowaniu się na jedną z wymienionych koncepcji. Może wyrażać się dwiema, dość skrajnymi, drogami, nawet w wizji tego samego autora. Porównanie świątyń, stanowiących kwintesencję obu tych konwencji, ilustruje występujące w tychże konwencjach różnice oraz równoległości.

Projekt cerkwi Świętej Trójcy stanowi przykład udanej inspiracji nowoczesnej formy tradycją. Udowadnia, że taka nowoczesna forma możliwa jest nawet w obrębie prawosławnego kanonu. Plan cerkwi w Jałowie jest natomiast udanym przykładem rozwiązania cerkwi w konwencji historyzującej. A zatem oba nurty dają możliwość tworzenia wartościowej, konsekwentnie zaprojektowanej architektury. Z samego podziału współczesnej architektury na dwa nurty nie wynika jej dualizm aksjologiczny. Obydwa opisane obiekty stanowią cenne przykłady pozytywnej odpowiedzi na problem projektowania współczesnej cerkwi.

W obu porównywanych obiektach zastosowano szczerze i konsekwentne rozwiązania formalne i materiałowe. Przykłady te pokazują, że mimo przestrzegania obowiązującego w świątyniach wschodnich kanonu możliwe jest posługiwanie się współczesnymi środkami wyrazu, i to na różne sposoby. Obie świątynie są twórczą interpretacją tego kanonu, choć jednocześnie noszą silne piętno indywidualności autora. Przykłady te udowadniają, iż możliwa jest różnorodność w myśleniu o projektowaniu obiektu sakralnego, że wciąż możliwych jest nieskończenie wiele rozwiązań projektowych. Wreszcie oba przykłady pokazują, że bardzo konserwatywna tradycja chrześcijaństwa wschodniego

nal contour of the plan independent of the arrangement of pillars, a manner of approaching the reinforced concrete material in an extremely sculptural way as well as details like concrete framing around windows, numerous sculptured elements and moreover a clearly visible inspiration with ship architecture dynamics (Fig. 4A and 4B). Indeed, in Hajnówka church inspirations with modernism are more expressive.

Conclusions

The discussed Orthodox churches represent a significant architectural value. Both of them are inspired by history and they both emphasise their contemporary provenience in a visible way. However, they are situated on opposite sides of a demarcation line that separates a historicizing trend and a modern trend, i.e. Jałówka church consequently and unambiguously reflects essential elements of tradition (mostly Byzantine tradition), on the other hand Hajnówka church signals a certain distance towards historical forms, which in this case entails a creative or even free interpretation of the architectural tradition. One church is definitely conservative in its character, while the other one is definitely innovative. They clearly depict a basic difference in the design approach. These examples illustrate the observation that the compromise between tradition and modernity, cited in literature, in practice boils down to the choice of one of these concepts. It can be expressed by two quite extreme ways even in the vision of the same author. A comparison of the churches which constitute the essence of the two concepts illustrates differences and similarities existing in the said conventions.

The Holy Trinity Orthodox Church design constitutes an example of a successful modern form inspired by tradition. It proves that this modern form is possible even within the Orthodox canon. The plan of Jałówka Church is a good example of a historicizing Orthodox Church solution. As a consequence, both of these trends provide a possibility to create valuable and consequently designed architecture. The division of modern architecture into two trends does not entail its axiological dualism. Both of the discussed structures constitute inspiring examples of a positive response to the problem of designing a contemporary orthodox church.

Straightforward and consequent solutions as to form and material were employed in both of the compared structures. These examples prove that it is possible to observe the existing orthodox canon and at the same time to use contemporary means of expression in various ways. Both buildings are a creative interpretation of this canon although they are also strongly marked with the individuality of the author. On these examples we can see that it is possible to maintain diversity in thinking about designing sacral structures and to use a multitude of design solutions. Finally, both of these examples illustrate the fact that a very conservative tradition of eastern Christianity is not closed but it is still vivid and open to development and new forms brought by modernity. By all means Hajnówka church conveys this message in a more explicit way. Both structures

nie jest zamknięta, lecz wciąż żywa i otwarta na rozwój, na formy przynoszone przez nowe czasy. Oczywiście przekaz taki w wyrazistszy sposób niesie świątynia hajnowska. Oba obiekty są świadectwem poszanowania dla dziedzictwa kulturowego i otwarcia na współczesność. Są też wymownymi przykładami, że nie można utożsamiać tradycji z powtarzaniem historycznych form. Ich autor niewątpliwie był głęboko świadomy zalewającego rynek architektury sakralnej źle pojętego historyzmu, a świątynie stanowią nań wyrazistą, konstruktywną reakcję.

give a testimony of respecting cultural heritage and openness to contemporary times. They are also shining examples that tradition is not to be identified with repeating historical forms. Their author was undoubtedly fully aware of the existence of misunderstood historicism that pours into the sacral architecture market and these orthodox churches constitute a clear constructive reaction to this phenomenon.

Translated by
Bogusław Setkowicz

Bibliografia/References

- [1] Uścińowicz J., *Symbol, archetyp, struktura: hermeneutyka tradycji w architekturze świątyni ortodoksyjnej*, Dział Wydawnictw i Poligrafii Politechniki Białostockiej, Białystok 1997.
- [2] Uścińowicz J., *Hermeneutyka tradycji w architekturze świątyni ortodoksyjnej*, Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej nr 18, Architektura, Dział Wydawnictw i Poligrafii Politechniki Białostockiej, Białystok 1999, 119–131.
- [3] Uścińowicz J., *Symbol i kanon w architekturze cerkiewnej jako kategorii estetyki bizantyjskiej*, „Architektura” 1989, nr 3–4, 40–41.
- [4] Uścińowicz J., *Świątynia i symbole – historia przeszła i współczesna*, Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej nr 19, Architektura, Dział Wydawnictw i Poligrafii Politechniki Białostockiej, Białystok 2002, 171–179.
- [5] Wierzbicka A.M., *Symbol jako język komunikatu we współczesnej polskiej architekturze sakralnej*, rozprawa doktorska, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2009.
- [6] Woźniak K., *Kierunki architektury cerkiewnej po połowie XX wieku*, rozprawa doktorska, Politechnika Poznańska, Poznań 2010.
- [7] Borowik S., *Parafia w Jałówce*, „Przegląd Prawosławny” 1998, nr 4, 32–35.
- [8] Norman E., *Dom Boga*, Arkady, Warszawa 2007.
- [9] Charkiewicz J., *Dzieje parafii prawosławnej św. Mikołaja w Szczecinie*, „Wiadomości Polskiego Kościoła Prawosławnego” 2004, nr 7–8 (176–177), 24–25.
- [10] Maciuka M., Sosna G., *Zarys dziejów parafii Świętej Trójcy w Hajnówce*, „Wiadomości Polskiego Kościoła Prawosławnego” 2008, nr 1 (218), 16–17.
- [11] Woźniak K., *Nurt współczesny architektury cerkiewnej w Polsce na przykładzie świątyni w Białym Borze i Hajnówce*, [w:] A. Wawrzynek (red.), *Wybrane zagadnienia z dziedziny budownictwa. Monografia*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2009, 463–471.
- [12] Kabac J., *Cerkiew Świętego Ducha w Białymstoku*, „Architektura” 1989, nr 3–4, 42–43.
- [13] Lisowska-Siudek K., *Cerkiew w Czarnej Białostockiej*, „Architektura” 1989, nr 3–4, 49.
- [14] Kuźmienko J., *Cerkiew w Dąbrowie Białostockiej*, „Architektura” 1989, nr 3–4, 44–45.
- [15] Grygorowicz A., *Geneza i rozwój kopuły na kwadracie*, „Czasopismo Techniczne” 1963, nr 3 (59), 20–27.
- [16] Grygorowicz A., *Pogodzić tradycję ze współczesnością*, „Polska” 1980, nr 12, 45–46.
- [17] Grygorowicz A., *Cerkiew w Jałówce*, [w:] *Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Naukowo-Technicznej Budownictwo Sakralne i Monumentalne*, Dział Wydawnictw i Poligrafii Politechniki Białostockiej, Białystok 2004, 99–105.

Streszczenie

W artykule autor przedstawia formy wyróżniających się poziomem architektonicznym cerkwi Świętej Trójcy w Hajnówce i Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce, obie autorstwa prof. Aleksandra Grygorowicza. Oba te obiekty stanowią rzadki przykład udanej integracji tradycji i współczesności, często zresztą postulowanej w literaturze przedmiotu. Jednak w obu przypadkach integracji tej dokonano w ramach zupełnie innej filozofii projektowej. Świątynia jałowska, zbudowana zasadniczo w konwencji tradycyjnej, wpisuje w swój historyzujący układ współczesne, żelbetonowe elementy, czytelnie wskazujące na czas jej powstania. Obiekt hajnowski, zasadniczo modernistyczny, stanowi jednak rozpoznawalną reinterpretację tradycyjnego układu krzyżowo-kopułowego. Odmienność obu obiektów sięga o wiele dalej, co stanowi przedmiot porównań w ramach niniejszego artykułu. Nie ulega jednak wątpliwości, że oba obiekty są przede wszystkim udanymi przykładami świątyni stojących po dwóch stronach cezurę dzielącej współczesną architekturę cerkiewną na nurt tradycyjny i współczesny. Oba także stanowią konstruktywną odpowiedź na problem projektowania współczesnej cerkwi (niezwykle konserwatywny sektor architektury), a także udowadniają, że wpisanie obiektu w tradycję nie musi oznaczać czerpania z form historycznych.

Słowa kluczowe: architektura sakralna, cerkiew, świątynia

Abstract

The article presents the forms of architecturally outstanding churches The Holy Trinity Church in Hajnówka and the Holy Cross Exaltation Church in Jałówka. Both churches were designed by Professor Aleksander Grygorowicz. They are a rare example of a successful integration of tradition and contemporaneity which is often postulated in the literature on the subject. This integration is based on an entirely different design philosophy in each case. Built in a traditional and historicizing convention, the church in Jałówka contains contemporary elements made of reinforced concrete, clearly indicating the time of its construction. The modern church in Hajnówka constitutes a recognizable reinterpretation of the traditional crosswise and domed arrangement. Both objects are dissimilar in many more ways, and have been compared within this article. The churches stand on both sides of the line dividing the contemporary Orthodox church architecture into a traditional and a contemporary trend. Both churches answer constructively to the problem of designing a contemporary church (a very conservative sector of architecture), and prove that the use of traditional solutions does not have to mean culling from historical forms literally.

Key words: ecclesiastical architecture, orthodox church, temple

Opactwo cystersów w Wąchocku,
głowica kolumny w kapitularku (fot. E. Łuzyniecka)
Cistercian Abbey in Wąchock, the column head
in the chapterhouse (photo by E. Łuzyniecka)